

МЕХАНИЗМИ ЗА НАЛАГАНЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКИТЕ РЕЖИМИ В БЪЛГАРИЯ И УНГАРИЯ В ПЪРВИТЕ СЛЕДВОЕННИ ГОДИНИ

Искра Баева

COMMUNIST REGIMES IN BULGARIA AND HUNGARY – MECHANISMS OF IMPOSING IN THE FIRST POSTWAR YEARS

Iskra Baeva

Abstract

After the end of World War II the visible similarities in the 20th century history of Bulgaria and Hungary still continue. Both countries are included into the Soviet sphere of influence and the Soviet model of state socialism is imposed on them. This process is carried out by means of different mechanisms, based on international documents, as well as on legal decisions of their first postwar governments.

The present paper traces down the origins and the functioning of these mechanisms, focusing on the main role of the Communist parties. The repressions and the purges in Bulgaria and Hungary in the first postwar years result in substituting the traditional political elites with new Communist ones, thus assuring the long-lasting rule of the Communists, backed, of course, by the Soviet Union.

Key words: *Hungary, Bulgaria, ant-fascist front, People's court, administrative purge, repressions, Soviet model of state socialism, national specifics*

Резултатите от Втората световна война променят драстично съдбата на всички източноевропейски държави. Независимо каква е била позицията им в годините на войната, всички те стават част от съветската сфера на влияние, което променя не само външнополитическата им ориентация, а и цялата им политическа и икономическа

система. Как става това? Несъмнено водеща роля в този процес има външнополитическият императив, но никога и никъде в историята вътрешнополитически промени не са могли да се утвърдят само заради натиска на външни сили. Особено образно е описал този принцип Наполеон с думите: „С помощта на щиковете можееш да постигнеш всичко, но не и да седиш върху тях”. Именно тази историческа истина ме накара да се насоча към анализа на вътрешните механизми, с помощта на които в политическия живот на източноевропейските държави се налага съветската система в най-различни по своята ориентация и исторически традиции страни – традиционно русофилски като България, но и традиционно русофобски като Унгария или Полша. Защото много лесно и успокоително е да се каже, че всичко е зависело от външната сила, а източноевропейските народи са просто жертва на геополитическите промени, но това няма да бъде пълната истина, защото истината винаги е по-сложна.

Осъществяването на трансформациите, макар да следва общия съветски модел, показва национални специфики. В центъра на моето внимание ще бъдат общото и различното в механизмите, използвани за смяна на политическата система и за утвърждаване на комунистическите режими в първите следвоенни години. С оглед на темата на вашия научен проект, който ни е събрал тук, ще се спра само на две държави от обширния източноевропейския регион – България и Унгария. Мотивът ми за този избор е видимото подобие в съдбата на двете държави през ХХ в.: и двете са принудени да преживеят поражение и унижителни мирни договори след Първата световна война – Ньойският от 27 ноември 1919 г. и Трианонският от 4 юни 1920 г.; и двете преживяват бурни политически противопоставяния с характеристиките на гражданска война; и в двете решението на проблемите се търси в засиления национализъм и в ориентацията през 30-те години към реваншистките европейски сили; и двете се присъединяват към организираната от нацистка Германия Тристранен пакт, но не ентусиазирано, а след колебания. В края на Втората световна война България и Унгария отново се оказват в еднакво положение – победени и окупирани от съветските войски.

Тези особености слагат отпечатък върху началото на следвоенните промени – за разлика от окупираните страни, чиято админист-

рация след войната трябва да се изгражда наново, в България и в Унгария националната административна машина не е унищожена през войната и посреща новата власт, като се опитва да се приспособи към нея. Криза в институциите се появява едва в последните дни преди военния крах на всяка от сателитните страни. И тъй като победата във войната вече не предизвиква съмнение, започва подготовката за замяна на съществуващата власт с нова, съставена от силите, ориентирани към победоносната Антихитлеристка коалиция. В този смисъл смяната на управляващите елити е предизвестена и подготвяна още преди да е приключила войната.

За овладяването на властта комунистите се готвят от 1941 г., когато войната се пренася върху територията на „отечеството на световния пролетариат” Съветския съюз. Тогава в Коминтерна изваждат от забвение идеята на Георги Димитров за народните антифашистки фронтове и се опитват да я приложат с цел да потърсят колкото се може повече съюзници в тежката война с нацистка Германия. С наближаването на края на войната обаче антифашистките фронтове се превръщат в средство за овладяване на властта и разширяване на легитимността на комунистическите партии. Не бива да се подценява и влиянието на военните условия, при които се раждат следвоенните правителства. Съпътстващите войната кръвопролития слагат отпечатък и върху политическите нрави – във военните години хората много по-лесно се обръщат към силовите решения, разширяват се и границите на позволените средства при постигането на политическите цели.

Общата комунистическа стратегия за изграждане на антифашистки фронтове се реализира навсякъде, но по различен начин. В България това става относително рано и лесно – военната съпротива започва още през лятото на 1941 г., а програмата на Отечествения фронт е обявена на 17 юли 1942 г. Лекотата при създаването на българския ОФ се дължи както на русофилските традиции, така и на силните позиции на комунистите, изразени още при изборните им успехи след Първата световна война. Докато в Унгария пътят на антифашисткия фронт е дълъг и труден. Реализирането на унгарските национални стремежи с германска помощ – двата Виенски арбитража от 1938 и 1940 г., както и традиционната непопулярност на комунистич-

тите, възприемани като проводници на чужди интереси, затрудняват широкото обединение на антифашистките сили, като се почне от лявоцентристкото демократично крило и се стигне до комунистите. Направените няколко опита завършват без успех, докато накрая през май 1944 г. най-после е създаден Унгарският фронт, чиито ръководители обаче са арестувани и екзекутирани през ноември същата година¹. В крайна сметка Унгарски фронт се създава, но с толкова тясна политическа основа, че е принуден да се обърне и към хортистки генерали, за да състави първото си правителство², обявено през април 1945 г. в Сегед.

Върху тези антифашистки фронтове, изградени като коалиции между партии и други организации, се опират първите следвоенни правителства, договорени между тези партии. А още в първите програмни декларации е записано изискването да бъдат отстранени и наказани фашистите и колаборационистите³. Това искане не е случайно, то се базира върху заявеното в Ялта намерение на Антихитлеристката коалиция да помогне на освободените народи да „*унищожат последните следи от нацизма и фашизма*“⁴. Начинът, по който е изпълнено това намерение обаче го превръща в борба за утвърждаване във властта.

Чрез отстраняването от властта на управлявалите в годините на войната новата власт решава и собствени политически въпроси. Във всички страни от съветската сфера на влияние вървят паралелно два процеса – осъждане на бившия политически елит и широка подмяна в държавната администрация. Първият процес се осъществява с помощта на съдебната система – чрез извънредно законодателство и нови съдебни органи, наречени „народен съд“. Съдебно преследван е на първо място дотогавашният политически елит, като в центъра на вниманието са депутатите от парламентите, министрите, ръководствата на пронацистките или профашистките партии.

Наказателната акция е международно мотивирана, когато става дума за сателитните на Германия страни – това е едно от условията на Антихитлеристката коалиция за сключване на примирие. В т. 14 от Съглашението за примирие между Антихитлеристката коалиция и Унгария се иска: „*Унгария да сътрудничи при задържането и предаването на заинтересованите правителства на лицата, обвинени*

във военни престъпления, и съденето им”⁵. А т. 2 от програмата на Временното унгарско правителство звучи така: „Предателите на родината, военните престъпници трябва да бъдат арестувани и предадени на създаваните за тази цел народни съдилища. Имуществото им трябва да се конфискува.”⁶. Законодателството не закъснява – на 25 януари 1945 г. е издадено постановление за „народното съдопроизводство”, в което се определя кръгът от лица, подлежащи на преследване. Това са: членовете на правителството и на парламента, съдействали за включването на Унгария във войната на страната на нацистка Германия, онези, които са подпомагали германската окупация на Унгария и установяването на нилашистка (по името на пронацистката партия „Кръстосани стрели”) диктатура през последните военни месеци, както и определяните като военнопредстъпници по международните споразумения⁷.

Резултатът от съдебната акция е следният: до 20 юни 1945 г. новата политическа полиция арестува 22 хил. военнопредстъпници, от които 9 хил. са интернирани, 2 хил. са предадени на съда. Народните съдилища в Унгария действат от 3 февруари 1945 г. до 1 април 1950 г. и разглеждат 58 953 дела, в които са осъдени 26 286 обвиняеми, издадени са 476 смъртни присъди, а са изпълнени 189. Между осъдените на смърт са унгарските министър-председатели от военните години (Бела Имреди, Ласло Бардоши, Демьо Стояи) и ръководителите на администрацията при управлението на Ференц Салаш⁸.

Дейността на „народния” съд в България е добре изследвана от българската историография⁹. Наредбата-закон за съдене от „народен” съд на виновниците за въвлечането на България във войната е утвърдена с Указ № 22 от 4 октомври 1944 г. По неговите разпоредби са осъдени българските министри от 1 януари 1941 г. до 9 септември 1944 г., народните представители от XXV ОНС, граждански и военни лица, свързани с управлението. С допълнение към Наредбата-закон са включени и регентите, царските съветници, виновниците за гоненията срещу евреите. Народният съд започва заседанията си на 19 декември 1944 г. и продължава до април 1945 г. Формирани са 4 специализирани и 64 областни съдебни състава. Съдени са 11 122 души, от които на смърт са осъдени 2730, други – на различни срокове затвор, а са оправдани 1516 души. Както се вижда, българският

„народен” съд съди по-малък брой хора, но издава много повече смъртни присъди. За прецизната историческа оценка обаче трябва да се знае, че все още никой не е изчислил колко смъртни присъди реално са били изпълнени, тъй като в общия брой са включени всички смъртни присъди срещу едно лице (често по няколко на брой), както и присъдите срещу вече починали, убити или избягали дейци¹⁰. Желанието на правителството на ОФ и особено на комунистите е с безкомпромисността на „народния съд” да бъде показана твърдостта в разделянето с миналото.

Политическият резултат от явлението „народен” съд в Източна Европа е категоричното отстраняване на управлявалата в годините на войната върхушка. Тези хора не просто са изтласкани от политическия живот, а са отстранени и от обществения, семействата им са изселени от големите градове, имуществото им е конфискувано, като често пъти отстраняването е придружено и с физическо унищожаване.

Вторият процес, съдействащ за налагането на комунистическия режим, е не толкова известен, колкото са народните съдилища, но е не по-малко важен за голямата промяна в държавния апарат на новата власт. Става дума за административните чистки. Процесът обхваща всички източноевропейски страни, но е особено ясно изразен в сателитните, тъй като тезата за необходимостта от подмяна на апарата в тях се поддържа и от Съюзните контролни комисии, изпълняващи важни надзорни функции до подписването на мирните договори на 10 февруари 1947 г. в Париж.

В Унгария едно от първите решения на Временното национално правителство, прието още през януари 1945 г., е за реорганизацията на органите за местно самоуправление и на държавна администрация¹¹. То е придружено от проверката на дейността на държавните служители по време на войната и отстраняването на онези, които според проверяващите са имали фашистки или деснобуржоазни прояви и връзки. Тази първа стъпка води до отстраняване на около 1–2% от чиновниците¹². След първоначалната чистка на чиновници, свързани с режимите до 1945 г., политическата борба за власт се пренася между различните съставки в Унгарския национален фронт. След победата на Независимата партия на дребните стопани на

Ференц Над в изборите, проведени през ноември 1945 г., УКП си поставя за цел да разруши влиянието ѝ в обществото, като започва да я изтласква от администрацията. По време на решителната битка между Партията на дребните стопани и УКП последната поставя искане за нова чистка в държавния апарат, което се включва в приетото от Унгарския национален фронт на независимостта междупартийно споразумение на 6 май 1946 г. за т.нар. списък „Б” – за съкращаване с 10% на броя на държавните служители. Механизмът на съкращението предвижда създаване на тричленни комисии от представители на министър-председателя, съответния министър и профсъюзите, които определят списъците на подлежащи за отстраняване лица. Уволнени са 60 хил. души, главно по политически причини¹³.

Смяна на кадрите се осъществява и в България. Още в края на 1945 г. (на пленума на ЦК на БРК (к) от 12 декември) Титко Черноколев поставя въпроса за характера на кадрите във външната политика: *„Трябва да искаме прочистването на Външно министерство. Партията да има поне по един секретар в чужбина, който да информира правилно за състоянието на нещата в нашата страна.”*¹⁴. Още по-категорично е виждането на Иван Пашов, който прибавя към подлежащите на „прочистване” не само „фашистките”, а и опозиционните дейци (някои от които бивши съюзници): *„Трябва да се постави сериозно въпросът за чистката на държавния апарат от фашистки елементи. В Луковит например един учител е уволнен като фашист, а е назначен за комисар на града”*¹⁵.

Проблемът с кадрите се възприема като основно средство за промяна, особено когато трябва да се реализира идеология, заложила на волевото усилие на участниците в процеса. Грижата за кадрите продължава да вълнува БРП(к) (значението ѝ дори нараства) и след като е постигнато пълното господство в политическата сфера. Това проличава в дискусията на пленума на ЦК от 14 октомври 1947 г., изиграл основна роля в сталинизацията на БРП(к)¹⁶. Фердинанд Козовски вижда положението в една от основните силови институции така: *„Войската е в наши ръце от гледна точка на владееене на командните позиции. Но от гледна точка на командния кадър това не е съвсем така. Предстои ни чистка отгоре до долу, защото ние*

*имаме в армията чужди, колебливи кадри, които заемат редица отговорни места. Миналата година имаше чистка в армията – 2 хил. души офицери, после – 600, но още не е очистена*¹⁷.

Още по-ясно изразява новото отношение към кадрите Раденко Видински: *„Нужни са ни кадри за войската... а след като произведохме от партизаните офицери, заради това че нямали средно образование, ги изхвърлиха на улицата и сега голяма част от тях са станали обикновени работници. Така ние никога няма да имаме кадри. Какво представлява законът за щатните таблици? Той удря по нашата партия, той не дава възможност на нашите здрави кадри да се издигнат на работа в държавния апарат. Въпросът за нашите дипломатически кадри. Събрахме всички предатели и ги пратихме да осъществяват нашата външна политика. Пратихме хора като Дамян Велчев, Юруков, Попзлатев, Долапчиев и др. ... С министерствата на земеделието, благоустройството, търговията трябва най-сетне да се справим и да ги очистим от враговете*”. Критерият е един, той е ясен и не подлежи на съмнение – дали човекът е „наш” или „чужд”, при което прилагателните към вторите могат да варират – врагове, предатели, колебливи.

В заключителния етап на „народната демокрация” въпросът за кадрите се превръща в постоянен механизъм за намеса на политическите (партийните) органи в държавната администрация и във всички други сфери. Още през 1948 г. се явява и ново изискване за кадрите: *„При издигането на нашите кадри трябва да пооглеждаме и гледаме какво е неговото минало преди 9 септември, а не както досега, защото има ценз и образование, веднага да се издига. С такива хора ние можем да си счупим главите. Трябва решително и смело да се издигат преданите хора, които нямат ценз, но ще бъдат по-ценни в работата, отколкото другите*¹⁸. Но проблемът с ценза има и друга страна – получаването му. Тодор Живков изразява тревога точно за тези институции, които го осигуряват – университетът и гимназиите: *„От две години обаче ние не действаме последователно за провеждане на тази чистка. Числото, което е отстранено, е далеч по-малко от онова, което трябва да се махне. Има синове на отявлени реакционери, синове на фабриканти, търговци, които стоят още в университета. Ние сме задължени да направим*

*основна чистка и от състоянието, в което се намират нашите гимназии при този крайно неудовлетворителен преподавателски персонал”*¹⁹. Така и образователните институции се подчиняват на политическия императив.

Драстичното нарушаване на законността в съдебната система и в цялата държава е предопределено от изборния и наложен отвън модел на политическа система. Но този извод трябва да бъде придружен и от още един: че конкретното приложение на принципите, използвани при смяната на кадрите в държавния апарат, изиграва роля и при формирането на специфичните конкретни параметри на предварително зададения модел – тези специфики могат да се наблюдават както регионално – между страните от централноевропейския и балканския регион, така и между държавите от един и същи регион – например между Чехословакия и Полша, от една страна, и Унгария, от друга; или между България и Румъния, от една страна, и Албания, от друга. Преобладаването на критерия професионализъм над критерия вяръност и послушание прави хората, ангажирани в управлението на страната, по-стабилни и уверени в своята позиция. И обратното – несигурността в служебното положение, диктувана от политически причини, винаги създава условия за безпрекословно подчинение, а то от своя страна – за всестранно подчинение на обществото. Овладеяването на административните органи, кадровата подмяна на старите чиновници с нови, политически верни на новата власт (с най-голяма сила това важи за милицията и силите за сигурност) са сред основните механизми, съдействали за утвърждаване на т.нар. народната демокрация в Източна Европа, зад което понятие се крие постепенното налагане на комунистическия режим. Кадровата промяна съпровожда и следва смяната на политическия елит, тя е масирана и създава значими нови социални прослойки с важна роля за бъдещето на източноевропейските страни.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Pinter, I.** Hungarian Anti-Fasizm and Resistance 1941–1945. Budapest, 1986, 148–149, 204–215.

² История венгерской народной демократии 1944–1975. Корвина, 1984, с. 13–16.

³ Така е в Декларацията на унгарското правителство. – Освобождение Венгрии 1944–1945. Корвина, 1975, с. 79–82.

⁴ Техеран, Ялта, Потсдам. Партиздат. С., 1982, с. 204.

⁵ Освобождение Венгрии..., с. 92–96.

⁶ Пак там..., с. 79–82.

⁷ Пак там... с. 115–120.

⁸ История венгерской народной демократии 1944–1975. Будапешт, 1984, с. 19.

⁹ **Шарланов, Д., П. Мешкова.** Българската гилотина. Тайните механизми на народния съд. С., 1994.

¹⁰ Данните са от енциклопедичния справочник: Българските държавни институции 1879–1986. С., 1987, с. 262–263.

¹¹ Освобождение Венгрии..., с. 98–99.

¹² История венгерской... с. 18.

¹³ Пак там, с. 47–48.

¹⁴ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 5, а.е. 5, л. 16.

¹⁵ Пак там, л. 36.

¹⁶ Това е пленумът, който съобразява политиката на БРП(к) с решенията на заседанието на деветте комунистически партии в Шкларска Поремба, на което е създадено Коминформбюро като инструмент за сталинизация на източноевропейските комунистически партии, Италианската КП и Френската КП.

¹⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 17, л. 39.

¹⁸ Из изказването на Благой Иванов. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 25, л. 77.

¹⁹ Пак там, л. 93.

ЛИТЕРАТУРА

Архивни източници

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б.

Публикации

История венгерской народной демократии 1944–1975. Будапешт, 1984.

Освобождение Венгрии 1944–1945. Корвина, 1975.

Pinter, I. Hungarian Anti-Fasizm and Resistance 1941–1945. Budapest, 1986.

Техеран, Ялта, Потсдам. Партиздат, С., 1982.

Шарланов, Д., П. Мешкова. Българската гилотина. Тайните механизми на народния съд. С., 1994.